

Гістарычныя канцэпцыі ўзнікнення і развіцця гарадоў на беларускіх землях у IX—XVIII стагоддзях

Ю. У. Врублеўскі, кандыдат гістарычных навук,
загадчык кафедры сацыяльнай работы БДПУ

Матэрыялы прапануемага артыкула могуць паслужыць метадычным падмуркам, які будзе садзейнічаць павышэнню эфектыўнасці ўрока гісторыі ў сярэдняй школе. Вядома, што важнай мэтай гістарычнай адукацыі з'яўляецца засваенне вучнямі асноўных факталагічных і тэарэтычных ведаў пра найважнейшыя падзеі, з'явы, працэсы, тэндэнцыі, заканамернасці развіцця грамадства. Складаным з пункту гледжання метадычнага складальніка з'яўляецца інтэрпрэтацыя пытанняў узнікнення і функцыянавання гарадоў на беларускіх землях у IX—XVIII стст. Такі падыход дазваляе вучням высветліць працэсы цэласнага развіцця гарадоў і раскрыць заканамернасці гарадской гісторыі. Мэта гэтага артыкула — прапанаваць адукацыйную мадэль вывучэння горада на розных этапах навучання ў VI—VIII класах.

Развіццё гістарычных уяўленняў па праблемах гарадскога жыцця было выклікана існаваннем шэрагу тэорый і канцэпцый генезісу і функцыянавання горада, што не магло не адбіцца на змесце гістарычнай адукацыі ў сярэдняй і вышэйшай школах. Вывучэнне гісторыі горада застаецца важным і актуальным напрамкам даследавання. Пры гэтым тэматыка горада акрэсліваецца ў школьных падручніках, пачынаючы з VI класа. Сярод пытанняў, прысвечаных гэтай праблеме, наступныя: паходжанне назваў гарадоў, прычыны іх узнікнення, развіццё гарадскога рамяства і гандлю, заняткі гараджан, гарадское самакіраванне; магдэбургскае права, роля гарадоў у грамадскім жыцці, унутраны і знешні гандаль, сацыяльныя канфлікты ў гарадах, з'яўленне мануфактурнай вытворчасці. Аналіз школьнай праграмы дазваляе канстатаваць, што разгляд такой

праблемы займае важнае месца ў працэсе навучання і фарміравання гістарычнага светапогляду вучняў.

Навукова-метадычныя аспекты праблем узнікнення і развіцця старажытных гарадоў раней разглядаліся аўтарам артыкула, дзе ён узнімаў такія пытанні, як шляхі і прычыны ўзнікнення гарадскіх пасяленняў; развіццё тэрытарыяльнай структуры гарадоў, гісторыка-археалагічныя прыкметы горада; папярэднікі горада [1]. Для больш глыбокага асэнсавання гэтай праблемы магчыма будзе засяродзіць пазнавальны інтарэс вучняў на навуковых тэзах айчынных гісторыкаў-медывістаў.

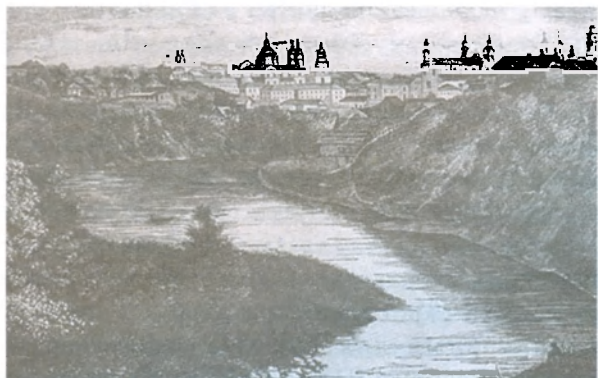
Беларускі гісторык Э. М. Загарульскі асноўны свой погляд на праблему ўзнікнення і развіцця гарадоў Беларусі выклаў у працы «Заходняя Русь: IX — XIII стст.». Ідэйным акцэнтам навукоўца ў вырашэнні праблемы паходжання і далейшага развіцця гарадоў стаў яго тэзіс, які патрабуе асаблівай увагі. Так, Э. М. Загарульскі зазначае: «Рэальнасць патрабуе ад нас дапусціць магчымасць перарастання ў горад паселішча іншага тыпу ў выніку колькаснага накаплення ў ім рамесніцка-гандлёвага элемента, што на нейкім этапе змяніў агульную якасную характарыстыку першапачатковага паселішча, зрабіў яго горадам у навуковым сэнсе гэтага слова» [2, с. 150]. Не адмаўляючы ролю рамяства і гандлю ў станаўленні гарадоў, можна пагадзіцца з дадзеным сцвярджаннем. Перад настаўнікамі гісторыі адкрываецца навуковае вымярэнне, якое магчыма трансліраваць у адукацыйную плоскасць. Пастаноўка праблемнага пытання на ўроках гісторыі (*Што падштурхоўвала развівацца паселішча і перайтвараць яго ў горад?*) дазволіць вучням лепей усвядоміць характар

прычынна-выніковых сувязей і трывала замацаваць свае веды. У сваю чаргу, гэта будзе садзейнічаць і фарміраванню вобразнага мыслення шасцікласнікаў з апорай на нагляднасць (фота гарадзішчаў і гандлёва-рамесных пасадаў гарадоў).

Стаўленне Э. М. Загарульскага да адметнай ролі рамяства і гандлю як важнай магчымасці «да перараджэння паселішчаў у сапраўдны горад» [2, с. 171] не выключае і іншых асноватворных фактараў. Па меркаванні даследчыка, большасць беларускіх гарадоў прайшла праз феадальны (дзяржаўны) шлях утварэння. У аснове — такія феадальныя паселішчы, як крэпасць-замак, ваенна-адміністрацыйны і фінансава-адміністрацыйны цэнтр акругі, феадальная сядзіба. Праблему ўзаемаўплыву гандлёва-рамеснага і дзяржаўнага шляхоў узнікнення гарадоў навуковец вырашае наступным чынам: «Яны (феадальныя паселішчы. — Аўт.) валодалі шэрагам пераваг, якія спрыялі назапашванню ў некаторых з іх рамесніка-гандлёвага элемента» [2, с. 171].

Малюнак 1 — Умацаванае паселішча

Малюнак 2 — Гарадскі пасад

Значны ўнёсак у расірацоўку праблем паходжання і станаўлення беларускіх гарадоў зрабіў беларускі гісторык Г. В. Штыхаў, які доўгі час займаўся падрыхтоўкай школьных падручнікаў па гісторыі Беларусі. Так, аўтар зазначае, «Происхождение городов Полоцкой земли может быть представлено следующим образом. Предвестниками древнейших из них были укрепленные пункты славян, возникшие при их расселении на территории Подвинья в IX в. Постепенно укрепленный населенный пункт, обрастая посадскими поселениями, становился центром ремесла и торговли в связи с необходимостью переработки и реализации феодальной ренты» [3, с. 14]. Такое сужэнне заслугоўвае прызнання. Па-першае, за тое, што аўтар вызначыў ступень пераемнасці паміж умацаваным племянным цэнтрам (пунктам) і гандлёва-рамесным пасяленнем. Па-другое, за разуменне навукоўцам прыроды ўзаемаабумоўленасці асноватворных шляхоў паходжання гарадоў.

На падставе аналізу поглядаў Г. В. Штыхава можна вызначыць асноватворную ідэю: «У развіцці генезісных форм (умацаваных паселішчаў, абарончых умацаваных пунктаў, феадальных замакаў, прагарадоў) гарадоў галоўнай умовай выступае геаграфічны (выгаднае размяшчэнне) і сацыяльна-эканамічны фактар (развіццё рамяства і гандлю), якія садзейнічаюць пераўтварэнню паселішча адміністрацыйна-гаспадарчага, ваенна-адміністрацыйнага кшталту ў горад». Для больш эфектыўнага ўсведамлення праблемы папярэднікаў горада магчыма праіаанаваць у дапамогу настаўніку гісторыі карту «Гарады і іх папярэднікі на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст.». Такая карта дазваляе падлічыць, колькі летапісных гарадоў існавала на той час, што з'яўлялася асновай для горадаўтварэння для кожнага пасялення.

Пазнавальны інтарэс на ўроках гісторыі можа выклікаць праблема паходжання назвы беларускіх гарадоў. У свой час вядомы расійскі гісторык Л. В. Аляксееў неіераканаўча аргументаваў паходжанне назвы Барысава. Так, даследчык падкрэсліваў, што назва горада паходзіць ад рэчкі Брыса. Аднак у адпаведнасці з канцэпцыяй

В. В. Сядова, гарады, якія заканчваюцца на суфіксы «-ов», «-ев» («-аў», «-еў»), указваюць на патранімічнае паходжанне. Таму назва горада Барысава ўтворана ад імя князя Барыса і суфікса прыналежнасці «-аў». Спрэчным у гістарычнай навуцы з'яўляецца пытанне аб паходжанні назвы Лагойска. Паварот у вывучэнні праблемы яго ўзнікнення намеціўся ў 1970 г., калі вядомы вучоны-мовазнаўца В. П. Лемцюгова выказала меркаванне, што на «аснове гідроніма Лагоза ці Лагаза мог узнікнуць

айконім Логожескъ (старажытная форма), а затым Лагойск».

У адпаведнасці з меркаваннем В. П. Лемцюговой, у 2003 г. В. Л. Насевіч выказаў думку, што «Лагожаск» першапачаткова размяшчаўся на р. Лагазінцы (Лагазе), а затым гэта паселішча магло быць перанесена на больш зручнае месца (на бераг Гайны), захаваўшы старую назву. Не маючы археалагічных даных і знаходзячыся пад уплывам тэорыі «пераносу», даследчык не пакідаў надзею ў пацвярджэнні версіі [4, с. 49].

Малюнак 3 — Парныя цэнтры

У 2004—2007 гг. падчас новых навуковых раскопак археолаг Г. В. Штыхаў высветліў, што ў IX—XI стст. за 7 км ад сучаснага г. Лагойска каля в. Старое Гарадзішча на р. Лагазінцы (Лагазе) існаваў старажытны населены пункт, які меў гарадзішча, тры селішчы і курганны могільнік. Абапіраючыся на тэорыю «парных цэнтраў», гісторык значае, што «паселішчы на Лагазе і Гайне суіснавалі разам, аднак потым адно паселішча прыйшло канчаткова ў заняпад, а горад на беразе Гайны стаў Лагожскам — цэнтрам воласці, а затым сталіцай асобнага ўдзельнага княства Полацка-Менскай зямлі» [5, с. 121]. Так дзякуючы даследаванням Г. В. Штыхава стала вядома аб існаванні парных цэнтраў на

беларускіх землях. Як мы лічым, у гісторыкаў няма канчатковых падстаў для таго, каб сцвярджаць, што пасяленне на Лагазінцы аказала ўплыў на існаванне цэнтра на Гайне.

Сваёй дыскусійнасцю адрозніваецца і спецыфіка ўяўлення айчынных навукоўцаў аб развіцці гарадоў на землях Беларусі ў часы развітога і позняга феадалізму. Адна з такіх праблем, як роля гарадоў у фарміраванні капіталістычных адносін і разлажэнні феадалізму, атрымала сваё навукова-метадычнае асэнсаванне аўтарам артыкула [6]. Разуменне з'яў і працэсаў, характэрных для гісторыі феадальных гарадоў Беларусі XIV—XVIII стст., патрабуе ўсведамлення сутнасці не толькі гістарычнай

гарадскога насельніцтва. На развіццё гарадоў у XIV—XVIII стст. у рознай ступені ўплывалі: геастратэгічнае становішча гарадоў (як спрыяльныя ўмовы для развіцця знешняга і ўнутранага гандлю, так і негатыўны ўплыў іх знаходжання ў віхуры ваенных супрацьстаянняў дзяржаў); зацяжны характар уплыву рамеснай вытворчасці (інтэнсіўнае развіццё рамёстваў у параўнанні з мануфактурамі і фабрыкамі); распаўсюджванне магдэбургскага права, павелічэнне колькасці гарадскога насельніцтва. У працэсе выкладання ўрокаў гісторыі неабходна засяродзіць увагу вучняў на тым, што ў развіцці гарадоў на розных этапах мела месца паўтарэнне некаторых гістарычных з'яў (гістарычная заканамернасць).

Падсумоўваючы, зазначым, што выкарыстанне прапануемых навуковых матэрыялаў на ўроках гісторыі з улікам узроставых асаблівасцей вучняў дазволіць пашырыць іх уяўленні пра характар гарадскога развіцця і актывізаваць пазнавальную цікавасць. Распрацоўка гэтай адукацыйнай мадэлі выклікана таксама неабходнасцю трансляцыі навуковых дасягненняў у змест гістарычнай адукацыі сярэдняй школы ва ўмовах існавання інфармацыйнага грамадства. Матэрыялы артыкула могуць быць карыснымі для фарміравання вопыту працы вучняў з элементамі навуковай інфармацыі. У сваю чаргу, асэнсаванне праблематыкі развіцця гарадоў Беларусі будзе садзейнічаць фарміраванню каштоўнасных пазіцый да мінулага грамадства, замацаванню патрыятычных пазіцый вучняў.

Практычныя рознаўзроўневыя заданні

I узровень

Прапануйце назву гістарычнай выявы.

1-ы варыянт

2-і варыянт

II узровень

1-ы варыянт. Раствлумачце значэнне гістарычных паняццяў: *горад, геаграфічны фактар утварэння горада.*

2-і варыянт. Раствлумачце значэнне гістарычных паняццяў: *магдэбургскае права, сацыяльна-эканамічны фактар утварэння горада.*

III узровень

1-ы варыянт. Вызначце ўзаемасувязь наступных гістарычных паняццяў: *умацаванае паселішча ↔ гандлёва-рамесны пасад.*

2-і варыянт. Вызначце ўзаемасувязь наступных гістарычных паняццяў: *рамяство ↔ горад.*

IV узровень

1-ы варыянт. Вызначце і ахарактарызуйце асаблівасці развіцця раннефеадальнага горада.

2-і варыянт. Вызначце і ахарактарызуйце асаблівасці развіцця гарадоў Беларусі ў XIV—XVIII стст.

V узровень

1-ы варыянт. Параўнайце паміж сабой погляды Э. М. Загарульскага і Г. В. Штыхава на праблему ўзнікнення гарадоў.

2-і варыянт. Беларускія гісторыкі З. Ю. Капыскі, А. М. Карпачоў, А. П. Ігнаценка, аналізуючы рамесную вытворчасць, імкнуліся перабольшыць яе ролю ў зараджэнні капіталістычных адносін. Ці можна пагадзіцца з іх меркаваннямі? Свой адказ абгрунтуйце.

Спіс выкарыстаных і цытаваных крыніц

1. *Врублеўскі, Ю. У.* Узнікненне старажытных гарадоў на беларускіх землях у IX—XIII стагоддзях / Ю. У. Врублеўскі // Гісторыя і грамадазнаўства. — 2015. — № 12. — С. 13—17.
2. *Загарульскі, Э. М.* Заходняя Русь, IX—XIII стст. : вучэб. дапам. для студэнтаў гіст. фак. ВНУ / Э. М. Загарульскі. — Мінск : Універсітэцкае, 1998. — 240 с.
3. *Штыхов, Г. В.* Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Мінск : Навука і тэхніка, 1978. — 159 с.
4. *Насевіч, В.* Старонкі мінулага Лагойшчыны / В. Насевіч // Памяць : Лагойскі раён : гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі : у 2 кн.; рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш]. — Мінск : БелЭН, 2003. — Кн. 1. — С. 49—50.
5. *Штыхаў, Г. В.* Археалагі дапаўняюць летапісцаў / Г. В. Штыхаў. — Мінск : Беларус. навука, 2009. — 148 с.
6. *Врублеўскі, Ю. У.* Роля гарадоў Беларусі ў фарміраванні капіталістычных адносін і разлажэнні феадалізму / Ю. У. Врублеўскі // Гісторыя і грамадазнаўства. — 2016. — № 11. — С. 3—6.
7. *Щербаков, С. А.* Города Западной Белоруссии в составе Речи Посполитой в первой половине XVII века : автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. А. Щербаков. — Львов, 1958. — 20 с.
8. *Копыцкий, З. Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. / З. Ю. Копыцкий. — Мінск : Навука і тэхніка, 1966. — 227 с.
9. *Карпачёв, А. М.* Социально-экономическое развитие городов Белоруссии во второй половине XVII — XVIII в. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / А. М. Карпачёв. — Мінск, 1970. — 56 с.

Из античной мудрости*

Ab altero (alio) expéctes, álteri quod féceris.
Жди от другого того, что ты сам ему сделал.

Публилии Сир

Accéptissima semper múnera sunt, auctor quae pretiósa facit.
Самые приятные те дары, которые приносит дорогой тебе человек.

Овидии

Accíperе quam fácere praestat injúriam.
Лучше терпеть самому, нежели беду сделать кому.

Цицерон

* Из античной мудрости: Латинские пословицы и поговорки с русскими соответствиями / авт.-сост. Н. А. Гончарова. — Мінск : Вышэйшая шк., 2004. — 495 с.